

Із циклу щорічних лекцій
пам'яті Івана Огієнка

Лекція X

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА
І ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
СИМОНА ПЕТЛЮРИ 1919–1926 РОКІВ
(КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – ТАРНІВ –
ВАРШАВА – ПАРИЖ)**

*Лекцію прочитано 22 жовтня 2024 року
в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка*

УДК 335+32+37]Петлюра”1919/126”

ББК 63.3(4Укр)

С 75

*Друкується згідно з рішенням ученої ради
Кам’янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
протокол № 1 від 30 січня 2025 року*

Рецензенти:

Ігор Набитович, доктор філологічних наук, професор, професор Університету імені Марії Кюрі-Склодовської у Любліні;

Іван Монолатій, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника

С 75 Срібняк Ігор

Військово-політична і просвітницька діяльність Симона Петлюри, 1919–1926 років (Кам’янець-Подільський – Тарнів – Варшава – Париж). Кам’янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”», 2025. 72 с.

УДК 335+32+37]Петлюра”1919/126”

ББК 63.3(4Укр)

© І. Срібняк, 2025

*Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою,
ми показали світові, що Україна є, що її народ
живе і бореться... за свою свободу
й державну незалежність*

Симон Петлюра

22 жовтня 2024 року під час VI Всеукраїнської конференції «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки» доктор історичних наук, професор Київського столичного університету імені Бориса Грінченка Ігор Срібняк виголосив десятю ювілейну лекцію на пошану Першого ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лекцію було присвячено 145-річчю від дня народження Симона Петлюри (1879–1926) – визначного державного, військового і політичний діяча, Головного Отамана Військ Української Народної Республіки (УНР), Голови Директорії УНР, публіциста, літературного критика й театрознавця. Висвітлюються кам'янець-подільські сторінки біографії С. Петлюри на тлі буремних подій доби, зокрема його державотворча, політична й культурницька діяльність.

У лекції простежено передумови й основні напрями розгортання державотворчих процесів в Україні, важливі фази збройного опору УНР більшовицькій агресії у 1919 році Кризовий стан Армії УНР, яка потерпала від відсутності ліків і амуніції, обумовив ліквідацію регулярного фронту й змусив Головного Отамана до виїзду в Польщу з метою підписання з нею союзної угоди задля продовження боротьби за самостійну Україну. У кінці 1923 р. він переїхав до Франції, сподіваючись активізувати роботу уенерівської еміграції. Військово-політична, просвітницька діяльність С. Петлюри охоплена у лекції в часовому проміжку 1919–1926 рр. і подається в географічних координатах Кам'янця-Подільського, Тарнова, Варшави, Парижу.

На основі використання широкого кола джерел розглянуто основні аспекти державно-політичної діяльності Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри у взаємозв'язках з професором Іваном Огієнком, ректором новоствореного у Кам'янці-Подільському Першого українського державного університету. Ці дві непересічні постаті єднали роки спільної праці в українських урядах. З 5 січня 1919 р. І. Огієнко виконував обов'язки міністра народної освіти в уряді УНР. Перебуваючи на цій посаді, він втілював ідею україноцентричності в освітній і релігійній сфері й виявив неабиякий хист і організаторські здібності політика й державотворця.

Упродовж року – з 16 листопада 1919 р. і до кінця жовтня 1920 р. – ректор І. Огієнко за дорученням С. Петлюри, після виїзду Директорії УНР з міста, виконував обов'язки Головноуповноваженого уряду УНР в Кам'янці-Подільському. Не припинялася співпраця С. Петлюри й І. Огієнка після окупації більшовиками України і їхньої вимушеної еміграції до Польщі.

Лекція професора Ігоря Срібняка продовжує цикл університетського проєкту з повернення історичної пам'яті й визнання ролі видатних діячів, пасіонаріїв зі славетного кола українських державників, і зокрема Івана Огієнка – засновника Першого Українського Університету.

*Симон Петлюра на ганку будинку, в якому розміщувалася
Директорія УНР у Кам'янці-Подільському, 1919 рік*

ВСТУП

Одна із найтяжчих і найбуремніших сторінок історії нашої Батьківщини – доба Визвольних змагань українського народу за свою державність – нерозривно пов'язана з іменем Симона Петлюри. Попри всю критику з боку деяких угруповань української політичної еміграції, попри усі наскрізь неправдиві закиди більшовицької пропаганди на адресу Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР, постать С. Петлюри не переставала цікавити як істориків, так і широкий загал українців, для яких він був і залишається однією з центральних постатей Української революції 1917–1920 років.

І це не є перебільшенням. С. Петлюра став символом збройної боротьби України за власну державність, яка була значною мірою ускладнена вкрай несприятливою військово-політичною ситуацією упродовж 1919–1920 рр. Проте, незважаючи на всі, здавалось би, непереборні обставини, Головний Отаман міцно тримав прапор української державності, надихаючи слабодухих і зневірених, даючи сили і впевненість усім національно-державницьким елементам українського суспільства.

Здобути державну суверенність Україні, на думку С. Петлюри, можна було тільки шляхом збройної боротьби, ціною втрат і крові. Загальновідомі його слова: «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашої – так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, орга-

нізаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо й ірраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя. Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відіграватиме роль непокоючого, тривожного ферменту, що нагадує про нескінчене і кличе на продовження розпочатого»¹.

Із цих рядків стає зрозумілим чітке усвідомлення С. Петлюрою нагальної необхідності розбудови національних збройних сил, його рішуча підтримка всіх тих верств українського народу, що вимагали для України сильного війська. Його величезна праця, спрямована на організацію національної армії, вражає тим, що С. Петлюра був власне цивільною людиною, талановитим журналістом і літератором, але аж ніяк не військовим. Не маючи відповідної освіти, він – чи не єдиний із провідних українських політиків того часу – зумів досягнути значимість створення й подальшого зміцнення збройних сил республіки, розуміння їх ролі для оборони державності України. Завдячуючи діяльності С. Петлюри, Армія УНР постала як реальна військова сила. Разом з армією її Головний Отаман пройшов усім тернистим шляхом перемог, зради, блокад і поразок.

Він залишався з армією і в часи найбільших випробувань українського вояцтва у 1919 році, коли українські землі стали ареною протистояння кількох армій, насамперед Добро-

¹ Марченко В. Пам'яті поляглих за державність. *Симон Петлюра: вибрані твори та документи*. Київ, 1994. С. 229.

вольчої і більшовицької. Ситуація ускладнювалася тим, що окремі області України в різний час контролювалися силами партизанських отаманів (Н. Махна, Н. Григор'єва, Зеленого (Д. Терпила) та ін.), а в Одесі висадився грецько-французький десант військ, який взяв під свій контроль Херсон і Миколаїв (грудень 1918 – березень 1919 рр.). Проголошення 19 жовтня 1918 р. Західноукраїнської народної республіки призвело до її збройного протистояння з новою Польською державою, активна фаза якого тривала до початку літа 1919 р.

***ІВАН ОГІЄНКО І СИМОН ПЕТЛЮРА – ОРГАНІЗАТОРИ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ
ТА ПРИЛЕГЛІЙ ОКРУЗІ***

Після вимушеного відступу Директорії УНР з Києва її планомірна та послідовна державотворча діяльність була дуже ускладнена. В умовах тимчасової втрати столиці Директорія перенесла свою роботу до провінційних міст, зокрема до Кам'янця-Подільського, де Уряд УНР і С. Петлюра перебували найдовше (червень-листопад 1919-го року).

Короткотривалий період перебування Головного Отамана у місті висвітлює не лише його державотворчу діяльність, а й розкриває культурницьку місію у столиці УНР, спрямовану на підтримку справи утвердження і належного функціонування Першого українського університету, очолюваного професором Іваном Огієнком. На перетині державницьких і особистих контактів простежуються взаємини між

С. Петлюрою та І. Огієнком у вирішенні складних питань щодо захисту національної державності, культури і освіти.

Як відомо, саме у Кам'янці яскраво виявився організаційний хист і лідерські риси Івана Огієнка, перше знайомство якого з містом відбулося 22 березня 1918 р., коли він прибув до Кам'янця-Подільського у складі комісії, що була делегована сюди на запрошення міської думи та тамтешньої «Прогресивної». На прохання останньої проф. І. Огієнко виступив перед містянами з лекцією, яка відбулася у переповненому міському клубі. Лекторська майстерність, широкий науковий кругозір та ораторські якості І. Огієнка справили на кам'янчан дуже позитивне враження. Тому ще до його від'їзду представники міської думи та Університетської комісії звернулися до нього із пропозицією очолити новостворений університет. Колеги І. Огієнка підтримали цю ідею, після чого він дав на це свою попередню згоду.

Повернувшись до Києва, Огієнко виступив перед професурою Київського університету, обстоюючи доцільність створення у Кам'янці-Подільському самоврядного вищого навчального закладу, який став би центром гуртування всіх інтелектуальних сил Поділля та прилеглих регіонів. Перевести у практичну площину справу створення університету стало можливим у червні 1918 р., коли І. Огієнко в складі думської делегації вдруге відвідав Кам'янець-Подільський, а після повернення до Києва виступив зі звітом перед комісією із заснування вищих шкіл в Україні, очолювану академіком В. Вернадським. Ідею заснування Кам'янецького універси-

тету було погоджено, а І. Огієнко був обраний його майбутнім ректором, після чого його кандидатуру було подано на затвердження до міністерства освіти. Завдяки цим рішенням І. Огієнко отримав можливість приступити до виконання своїх обов'язків, діяльно впливаючи на вирішення різних організаційних питань².

Новопризначеному ректорові вдалося здолати опір скептиків, які заперечували потребу відкриття університету в провінційному місті (до їх числа належав і міністр освіти Української Держави Микола Василенко), а також інтенсифікувати підготовку законопроекту про заснування університету. І. Огієнко завжди знаходив обґрунтування, аби розвіяти їхні сумніви, аргументуючи це реальними державними потребами. Прибувши на початку липня до Кам'янця, він у колі однодумців наголосив на тому, що «висока школа для губернії – це придбання величезного культурно-національного значення, для міста Кам'янця – це висока честь і основа його майбутнього, його розвитку культурного та економічного»³. З огляду на це, ідея створення університету потребує не лише праці ентузіастів, але й інституційних зусиль міста, і зокрема належного фінансування (як з його боку, так і держави), належного землевідведення для будівництва університетських корпусів, передачі в його розпорядження приміщень для започаткування роботи новоствореного

² Завальнюк О. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (До 80-річчя Кам'янець-Подільського університету). *Красзнавство*. 1999. № 1. С. 24.

³ Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва. *Наша Культура*. 1936. Кн. 8–9 (17). С. 510–511.

реного університету. Ці пропозиції ректора були почуті міською думою і в повному обсязі реалізовані, що уможливило успішний початок роботи університету⁴.

Уряд Української держави й гетьман Павло Скоропадський також підтримали ідею створення Державного українського університету в Кам'янці-Подільському, ухваливши, за представленням Івана Огієнка, відповідні рішення, максимально сприяючи йому. Більше того, ректорові вдалося переконати державних достойників у доцільності заснування, крім історико-філологічного, правничого і фізико-математичного факультетів, ще й богословський; залучити до співпраці як жертводавців польську та єврейську місцеві громади, для яких були передбачені окремі квоти набору студентів. Справжнім вінцем зусиль І. Огієнка стало підписання гетьманом закону (17 серпня 1918 року) про створення університету, із затвердженням кошторису його видатків на друге півріччя цього року⁵.

Ректор доклав чимало зусиль для заповнення вакантних викладацьких посад, завдяки чому до роботи були залучені відомі науковці і лектори. Професор Огієнко звернувся до приватних осіб та установ із проханням передати наявний другий примірник книг для формування університетської бібліотеки. Нарешті, на прохання ректора, на невідкладні потреби університету було передано значну кількість матеріалів зі складів колишньої царської армії, які підлягали ліквідації. Ці та інші його дії, особистий приклад людини, щиро

⁴ Завальнюк О. Іван Огієнко і створення... С. 25.

⁵ Там само. С. 6–27.

відданої справі (І. Огієнко відмовився від ректорської платні на користь незаможних студентів), вміння переконувати та вести за собою, запалюючи серця ідеєю, яка мала величезне суспільне та просвітницьке значення, спричинилося до того, що на подільській землі постав Перший український державний університет.

Професор Огієнко володів хистом політика й державного діяча. Завдяки цим якостям 5 січня 1919 р. він був призначений міністром народної освіти уряду УНР. За його розпорядженням мовою викладання в усіх школах УНР (крім освітніх закладів національних меншин) стала українська; національного характеру набуло й діловодство в царині освіти.

У вересні 1919-го його було покликано на посаду міністра ісповідань, на якій І. Огієнко активно долучався до процесу змін у Церкві, прагнучи надати їй національного характеру. Він реформував систему духовної освіти, налагодив випуск неперіодичного «Вістника міністерства ісповідань УНР», виступив ініціатором створення комісії з перекладу Біблії українською мовою.

Упродовж року – з 16 листопада 1919-го і до кінця жовтня 1920 року – І. Огієнко за дорученням С. Петлюри виконував обов'язки Головноуповноваженого уряду УНР у Кам'янці-Подільському, який у цей час перебував під контролем Польщі. До сфери компетенції І. Огієнка належав цілий комплекс найвідповідальніших справ, як громадсько-політичного, так і суспільно-економічного й гуманітарного характеру. Він активно включився в роботу з організації струк-

тур державного управління, налагодження функціонування адміністративного апарату, вирішення питань фінансово-матеріального змісту, формування підрозділів Армії УНР та підготовки військових кадрів. Не забував І. Огієнко і про підтримку національної освіти й культури.

На кожній із займаних посад, виконуючи доручення Голови Директорії УНР, І. Огієнко насамперед дбав про ствердження національної ідеї, що могла зреалізуватися тільки в Українській Державі, структури якої він увесь цей час невтомно розбудовував. Бажання ректора-державника прислужитися українському народу, що яскраво проявилось в часі його урядування в Кам'янці-Подільському, допомогало йому повсякчас долати усі перепони і труднощі й стало сенсом його існування. Протягом усього свого життя він залишався вірним собі й тим принципам, які були вироблені у нього ще з дитинства: це глибока релігійність та безмежна відданість Україні, якій він служив всім своїм серцем, душею і розумом⁶.

Наведемо ті головні заходи, які були здійснені Іваном Огієнком на посаді Головноуповноваженого уряду УНР. Є всі підстави стверджувати, що вони стали реалізацією й розвитком ідей і підходів до розбудови культурної та освітньої політики Симона Петлюри. У грудні 1919 року за сприяння І. Огієнка український театр у Кам'янці-Подільському був реорганізований в Український державний театр, керівництво яким було доручено Миколі Садовському. Цей театр

⁶ Тюрменко І. Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 1999. № 5. С. 101–109; № 6. С. 101–110.

мав державну підтримку за весь час існування української влади в Кам'янці-Подільському, завдяки чому вдалося зберегти його репертуар і театральну труп артистів.

У грудні 1919 р. при богословському факультеті університету зусиллями І. Огієнка була створена «Комісія для перекладу Св. Письма на українську мову» й забезпечувалося відповідне для цього фінансування. Усі здійснені нею переклади мали стати власністю університету. Водночас при університеті І. Огієнко заснував «Комісію для складання Історичного словника української мови» (її головою став професор Євген Тимченко). Фінансування цього проекту в кам'янецький період здійснювалося з державних коштів. Роботу над словником Є. Тимченко закінчив пізніше, вже у Києві у 1930 році: він видав «Історичний словник української мови». При правничому факультеті університету І. Огієнко заснував Комісію для формування правничої термінології, діяльність якої теж фінансувалася з державного бюджету⁷.

Якщо ж вести мову про українське шкільництво загалом, то можна стверджувати, що як міністр Уряду УНР, І. Огієнко приділяв пильну увагу шкільному навчанню в усьому подільському регіоні. Освітні інституції й учителі шкіл цього регіону, а також інших територій, які не перебували під більшовицькою окупацією, стараннями І. Огієнка мали державне утримання (це стосувалося всіх народних шкіл, гімназій, духовної семінарії та ін.)⁸. За його клопотанням Українська

⁷ Огієнко І. Рятуння України: На тяжкій службі своєму народові. 2-е вид., доповн. Вінніпег, 1968. С. 50-51.

⁸ Там само. С. 51.

державна гімназія ім. Ст. Руданського в Кам'янці передала університетові близько тисячі цінних старих книжок, а серед них багато українських стародруків.

У вітальному листі з нагоди першої річниці університету Симон Петлюра зазначав: «...Серед бурхливої стихії боротьби за свято визволення, рік тому дець в далекому кутку Великої України – в історичному Кам'янцю на Поділлі зайнялося ще одне огнище невмирущої української культури – Державний Університет. Викликаний до життя визволенням з-під російського гніту глибоко природним стремлінням українського народу до світу, Державний Кам'янецький Університет по волі Одвічного Предсуду стає Альма Матер не тільки для своїх вихованців, а й для всієї новітньої української культури, що, безперечно, почне свій останній (сучасний – *І. С.*) період з часу заснування Кам'янець-Подільського Державного Університету»⁹.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. ПЕТЛЮРИ У 1919 РОЦІ

Успішна діяльність І. Огієнка на Поділлі не могла змінити ситуацію на краще в масштабах усієї України. У цей час майже всі свої ресурси Директорія УНР змушена була витратити на боротьбу з більшовицькою Росією, яку з перемінним успіхом провадила Армія УНР. Поповнення і бойове злагодження її частин та з'єднань стало одним із найголов-

⁹ Копилов С. Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.). Кам'янець-Подільський, 2022. С. 147.

ніших завдань Директорії УНР. Найскладнішою проблемою, з якою вона зіштовхнулася, стала блокада УНР, запроваджена Антантою, котра у 1919 році виразно симпатизувала ідеї відновлення «єдиної та неподільної» небільшовицької Росії. Відсутність достатньої кількості зброї, амуніції й ліків, які вчасно не закуповувалися і не довозилися в Україну, призвело до величезних військових й невійськових втрат серед особового складу восени 1919-го року й вимушеного рішення про ліквідацію регулярного фронту і переходу до партизанських методів боротьби.

Але ще задовго до цих трагічних подій С. Петлюра докладав чимало зусиль, аби віднайти союзників у боротьбі з червоною і білою Росією, вбачаючи в такій ролі насамперед Польщу, яка об'єктивно була зацікавлена у демонтажі імперської спадщини під будь-яким прапором. 19 лютого 1919 р. з метою нормалізації міждержавних стосунків з Польщею він таємно відряджає до Варшави місію полковника Бориса Курдиновського. Підсумком її роботи стало укладання 24 травня ц. р. таємної військово-політичної угоди, яку підписали Б. Курдиновський і польський прем'єр-міністр Ігнацій Ян Падеревський. Згідно з чим Директорія УНР висловлювала свою згоду на передання Польщі Східної Галичини і Волині, а Польська держава натомість погоджувалася визнати суверенний статус УНР та надати їй допомогу в боротьбі проти більшовицьких військ¹⁰.

¹⁰ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР, Торонто, 1962–1965. Т. 7. С. 158–159.

Варто відзначити, що підписання цієї угоди (яка, до речі, так і не була зреалізована через продовження стану війни між ЗУНР і Польщею) було у значній мірі обумовлено тим, що протягом весни 1919 р. більшовики опанували українське Правобережжя, через що С. Петлюра намагався забезпечити надійний (чи, принаймні, нейтральний) тил для боротьби з червоною Москвою. Йому слід було зважати й на те, що у цей час Антанта зовсім не симпатизувала самостійницьким прагненням України, послідовно обстоюючи постулат відновлення «єдиної і неделімої Росії»¹¹.

У середині квітня 1919 р. більшовики окупували Кам'янець. Професор Леонід Білецький напише в спогадах, що «Комісаріят Освіти в Харкові не переставав вважати Університет Петлюрівським гніздом і контрреволюційною установою. Причини такого ставлення я з'ясовував вже раніше; вони ховалися: 1) в переважній більшості українського елемента серед студентства, 2) в стінах університету містилися міністерства УНР, а в однім його будинкові сам Головний Отаман С. Петлюра і нарешті 3) ректор університету проф[есор] Огієнко був одночасово міністром УНР, а потім Головноуповноваженим уряду УНР і ректором університету»¹².

Але позиції більшовиків в Україні були досить хиткими і вразливими через посилення масового партизансько-повстанського руху на її землях, який розгорнувся у запіллї

¹¹ Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри. *Збірник студійно-наукової конференції в Парижі*. Мюнхен; Париж, 1980. С. 33.

¹² Білецький Л. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Підгот. тексту, вступ. ст., імен. покажчик В. Адамський. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 197.

«червоних». Завдяки цьому становище уряду УНР стабілізувалося, а крім того дуже важливе значення мало те, що влітку 1919 р. стало можливим об'єднати сили Війська УНР і Української Галицької Армії, яка змушена була залишити Галичину та відступити під тиском польських військ на схід від ріки Збруч. Спираючись на підтримку повстанців, об'єднана Армія УНР перейшла у наступ й зуміла звільнити від більшовиків обширні території Правобережної України. Водночас С. Петлюра усвідомлював критичну необхідність нормалізації міждержавних стосунків із Польщею, підтримуючи через своїх представників неофіційні контакти з польським урядом, а 9 серпня 1919 року Голова Директорії УНР вперше звертається з особистим листом безпосередньо до Юзефа Пілсудського.

У листі С. Петлюра звертає увагу очільника Польської держави на те, що саме роз'єднаність дій поляків і українців у протистоянні спільному ворогу «спричинилась до тимчасового занепаду Польської і Української Держав», а боротьба українського народу з Москвою, яка нав'язує «Україні чужі їй форми комуністичного ладу» не може не викликати співчуття з боку Польщі. Негативною обставиною, яка перешкоджала боротьбі українського народу, С. Петлюра вважав його «ізолюваність від сусідів і насамперед від Польщі», зважаючи на те, що Польща і Україна мають спільні прагнення. Між тим «інтереси стратегії вимагають координації та співділання», у зв'язку з чим «стає очевидною konieczність певного порозуміння» між військовим команду-

ванням обох країн. Головний Отаман висловлював надію, що «повернення на Україну перебуваючих у Польщі наших полонених, відповідно озброєних, було б першим кроком до слідуючих дружніх актів польського та українського народів, які, я певен у цьому, лежать в обопільних інтересах обох народів»¹³.

Між тим військово-політична ситуація продовжувала сприяти Армії УНР, яка 31 серпня 1919-го увійшла до залишеного більшовиками Києва, що стало найбільшим досягненням Директорії УНР у цьому році. До військової поразки більшовиків причинилася й Добровольча армія Антона Денікіна, частини якої вступили до української столиці того ж дня. С. Петлюрі через категоричне несприйняття останнім правосуб'єктності УНР як незалежної держави не вдалося досягти порозуміння з «білою» Росією. Армія УНР була змушена вдатися до бойових дій проти російських добровольців. Між тим витіснити їх з Києва вже не було можливості, що спонукало Петлюру активізувати зусилля для зближення із Польщею. 26 вересня 1919 р. Директорією УНР були вироблені та затверджені директиви для дипломатичної місії УНР (голова – Андрій Лівіцький), яка вже за два тижні прибула до Варшави та розпочала переговорний процес¹⁴.

¹³ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. Т. 2. С. 358.

¹⁴ Михайлова О. Листи Андрія Лівіцького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 – квітень 1920 років). *Студії з історії української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирогова*: зб. наук. праць / гол. редкол. В. Верстюк. Київ, 2011. С. 229–252.

Професор Л. Білецький залишив спогад про відвідини Головним Отаманом Кам'янця-Подільського в жовтні 1919 року: «З відходом большевиків українська влада не приїздила до Кам'янця. Не приїздив і ректор проф[есор] Огієнко. Прийшло лише українське військо і на деякий час до Кам'янця прибув Головний Отаман С. Петлюра. На одному із засідань Правління Університету було ухвалено, щоби заступник Ректора і проректор у справах університету відвідали Головного Отамана. Виконуючи ухвалу проф[есор] Хведорів і я на другий день пішли на прийом до С. Петлюри». Незважаючи на величезну зайнятість, Петлюра майже одразу прийняв університетських відвідувачів. «...Це була вже вечірня година місяця жовтня; чомусь тоді в місті не горіла електрика і в передпокої Голови Отамана було майже темно. Коли ми прибули до нас підійшов ад'ютант Отамана (не пам'ятаю хто) і запитав про мету нашого приходу; ми відповіли; тоді ад'ютант попрохав почекати, бо у Головного Отамана є хтось на аудієнції», – пише Л. Білецький.

Відвідувачі увійшли в кімнату, «досить темну, з лівого коло вікна боку якої стояв невеликий стіл, а на ньому блимала невелика кафітова лампа, яка освітлювала лише стіл і вирісувала силует С. Петлюри в чорній чемерці. Головний Отаман сидів за столом лицем до дверей і щось писав. Коли побачив нас, С. Петлюра встав і чекав коли ми підійдемо до стола. Коли ми підійшли до стола, він протягнув нам по черзі руку і попросив сідати. Коли ми заняли свої місця, С. Петлюра почав нас розпитувати, як нам жилося під большевиками. Проф[есор]

Хведорів розповідав і невдовзі перейшов до зреферовання університетської справи, з якою ми до нього прийшли. Не пам'ятаю добре всіх справ, але знаю, що перша була справа про недоторканість військовою владою всіх помешкань університету, друга справа матеріального забезпечення університету і третя – мобілізації студентства старших курсів. З другою справою Головн[ий] Отаман відіслав нас до Міністра шкільництва і фінансів, а першу і третю обіцяв задовольнити. Взагалі кажучи, виявив до університету дуже пильне і прихильне відношення. Вийшли ми з добрим настроєм і не гадаючи навіть, що за декілька часу, за якийсь тиждень прихід большевиків до Кам'янця-Подільського був неминучий і який цілковито перекреслював усі наші заходи»¹⁵, – констатує Л. Білецький.

Відтак восени 1919 року становище Армії УНР значно погіршилася через пошесть тифу та відсутність ліків, що сталося наслідком блокади, запровадженої Антантою. Брак продовольства та лікарської опіки дуже швидко поставив українських вояків на грань виживання; армія стрімко втрачала свій особовий склад і його бойову здатність. У цій розпачливій ситуації, намагаючись зберегти УГА від повного знищення її командувач генерал Мирон Тарнавський 6 листопада 1919-го року зважився на контрверсійний крок, підпорядкувавши галичан командуванню Добровольчої армії.

У цей час Армія УНР теж опинилась у драматичному становищі: ізольована у так званому «трикутнику смерті», з усіх сил намагалася втримати фронт проти добровольців,

¹⁵ Білецький Л. Мої спомини (1917–1926 рр.)... С. 202, 203.

більшовиків та польських військ. Більшість її вояків хворіли на тиф, що призвело до зменшення їх кількості до 8–10 тисяч осіб. У середині листопада 1919 року становище Армії УНР ускладнилося настільки, що на прохання українського уряду польські війська взяли під свій контроль Кам'янець-Подільський та прилеглу до нього територію¹⁶.

Але навіть у таких умовах С. Петлюра не вважав можливим припинити боротьбу з російським більшовизмом, і цей факт був яскравим свідченням його державотворчого потенціалу. Впевненість Головного Отамана у наявності здорових сил в українському суспільстві дала йому підстави 26 листопада 1919-го заявити: «...Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна». Ніхто «не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність»¹⁷.

Водночас С. Петлюра був свідомий того, що подальше продовження боротьби з Москвою вимагає політичного порозуміння з Польською державою. Щоб активізувати переговорний процес, голова Директорії УНР доручив голові дипломатичної місії А. Ливицькому підписати у Варшаві односторонню декларацію (від 2 грудня 1919 р.), у якій в об-

¹⁶ Брусський Я. Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918–1920 рр.: pro et contra. *Український історичний журнал*. Київ, 2020. № 2. С. 28.

¹⁷ Петлюра С. Промова на політичній нараді 26 листопада 1919 р. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(11\)26.petlura.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(11)26.petlura.php)

мін на територіальні поступки (за Польщею визнавалася територія Східної Галичини), підтверджувався факт військового перемир'я від 1 вересня 1919 р., а, отже, відкривався шлях для відступу Армії УНР. У декларації також містилося звернення до польської сторони офіційно визнати незалежність УНР та надати їй військову допомогу¹⁸.

За свідченням католицького єпископа Пьотра Маньковського головними політичними фігурами в Кам'янці у цей період були Симон Петлюра та Іван Огієнко. На початку листопада 1919-го року священник повернувся після залишення міста росіянами знову до Кам'янця і одразу ж здійснив візити до Головного Отамана та ректора Огієнка. Петлюра мешкав у скромному будинку на Новому Плані. Він, згадував єпископ, «прийняв нас у мундирі майже без жодних відзнак; рукави його сорочки були вишиті кольоровими нитками в українському стилі». Єпископ Маньковський розмовляв із Петлюрою українською, й навіть зауважив, що при розмові у Петлюри «вирвався якийсь русизм. Він виразив надію на допомогу Польщі, що взаємини [між нашими народами] будуть успішними для України». П. Маньковський розповідає про відвідини ректора Огієнка: «...Ми пішли також і до міністра освіти, знаного нам

¹⁸ Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. Z. Karpius, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń, 1997. S. 85–87; Pisuliński J. Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław, 2004. S. 169–188; Матвієнко В. Сторінки діяльності української дипломатичної місії у Варшаві (жовтень 1919 р. – квітень 1920 р.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2004. Вип. 10, ч. 2. С. 502–507.

уже професора Огієнка. Він прийняв нас в приміщенні університету (колись, за російських часів, там була середня Технічна школа) і досить вільно розмовляв з нами [польською]»¹⁹.

І. Огієнко через роки згадуватиме про ці події: «На кінець 1919 року відновлена Українська Держава була загукана, обманена, із рідної хати була вигнана головно комуністами. Уряд УНР осівся на довше на південному заході, в Кам'янці-Подільському, дуже вигідному для цього місті, в якому вже була пророблена велика українізаційна глибока робота, бо там осівся Український Державний Університет. Але на листопад 1919-го року матеріальні сили Української Народньої Республіки мусіли переходити за кордон, як ідеологічний центр Української Держави»²⁰. Власне тоді відбулося призначення професора Огієнка Головноуповноваженим Уряду УНР. Ніяких писаних інструкцій йому не залишено. «Робіть, що буде потрібно», – наказала Директорія. Відтак міністр Огієнко заступив усю Директорію та Уряд УНР, залишаючись у Кам'янці. Тереном його діяльності було визначено всю Україну, вільну від більшовицьких загарбників.

16 грудня із Кам'янця-Подільського виїхали Директорія й уряд УНР та дехто з вищих урядовців. «Головна маса урядників та військових позоставалася в Кам'янці при своїх установах. Уряд УНР виїздив, своїх урядників про це офіційно не сповістивши. Дехто з міністрів і урядників пізніше вернулися до Кам'янця»²¹. Ситуація була украй напруженою, про що у

¹⁹ Mańkowski Piotr. Pamiętniki. Warszawa, 2002. S. 312-313.

²⁰ Огієнко І. Рятування України... С. 13.

²¹ Там само. С. 21.

спогадах оповідає Огієнко: «Позосталі працювали при своїх Міністерствах та при своїх установах. Тепер усе це рушилось і закипіло... Куди виїздив Уряд, ніхто твердо не знав. Знали, що Директорія “втікає” на Захід, а міністри, в більшості партійні соціалісти, відкрито казали: “Десь розсіємось поміж народом... Нам до цього не звикати...”. І пішли тяжкі нарікання та прокльони і на Директорію, і на Уряд. “Нас покинули на голод... Покинули всю Україну на поталу... Самі з грішми повтікали...”. “Мені, – зауважував Іван Огієнко, – треба було великих сил триматися в цьому морі незадоволення...”».

«Настрій був надзвичайно тяжкий та непевний. Ходило безконечне число пліток... Але коли всі довідалися, що Директорія й Уряд позоставили в Кам'янці Міністра Огієнка, як свого Головноуповноваженого, то помалу почали заспокоюватися і добирати правди»²². І Огієнку вдалося опанувати й привести до ладу фінансові проблеми. Коли Директорія і Уряд виїхали з Кам'янця-Подільського, він «скликав старших урядовців до Університету, і в університетській величезній залі оголосив їм, що всі українські установи зо своїми урядовцями позостаються на праці, праці не переривати, всім буде платитися нормально за працю, як це і досі було»²³.

Професор Василь Біднов писав у спогадах, що поєднання І. Огієнком ректорської і міністерської посади та ще й виконання особливих урядових функцій було «корисним для університету, бо він (І. Огієнко. – *І. С.*) легко здобував

²² Там само. С. 21.

²³ Там само. С. 31-32.

кошти, потрібні для нашої школи, а ці кошти необхідно було значно збільшувати не тільки тому, що університет розростався, а й тому, що українські гроші 1919–1920 р[оках] сильно підупали в ціні, а чужоземна валюта не вживалася. Отже, кошторис треба було збільшувати щомісяця. Завдяки ректорові це й можна було робити. На початку 1920 року ректор, як головноуповноважений українського уряду, для забезпечення університету видав 25 мільонів карбованців, які правління віддало на схованку проректорові й трьом деканам, в тому числі й мені»²⁴.

Ще у листопаді 1919 р. за ініціативою І. Огієнка була створена Рада Головноуповаженого Уряду УНР, яка мала статус дорадчого органу. До цієї ради увійшли представники від усіх тодішніх українських партій, а саме: Михайло Корчинський, Всеволод Голубович (колишній прем'єр-міністр Уряду УНР), Іван Липа, Ол. Ковалинський, д-р Степан Баран, І. Кобза, Михайло Білинський, М. Килимник, М. Баєр та ін., причому «усі важливі рішення Головноуповажений робив тільки по нараді з цією Радою». Важливим було те, що «спочатку Рада працювала безперервно, потім збиралася двічі, пізніше раз тижнево, а ще пізніше – у міру потреби. Усі члени Ради мали державне утримання. Поляки вважали цю Раду за український парламент і перешкоджали їй працювати, чим тільки могли»²⁵.

²⁴ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці Подільському. (Уривок із спогадів). *Літературно-Науковий Вістник*. 1928. № 12. С. 329–330.

²⁵ Огієнко І. Рятування України... С. 28–29.

Слід відзначити, до створеної І. Огієнком Ради С. Петлюра спочатку віднісся із певним скепсисом, що вносило деякий дисонанс у його стосунки з Головноуповноваженим Уряду УНР. Це особливо виразилося після того, як І. Огієнко «намагався перетворити Раду в український парламент, але польська влада цього не допустила. Проти перетворення Ради на український парламент рішуче став і Голова Директорії Симон Петлюра, – він радив не дратувати поляків. А працювати Головноуповаженному ставало все тяжче, бо поляки поводитися в Україні, як у завойованому краї... Насильства та гвалти поляків були щоденні»²⁶. В цій ситуації І. Огієнко двічі (у грудні 1919 та на початку січня 1920 рр.) надсилав прохання до Головного Отамана С. Петлюри звільнити його від виконання обов'язків Головноуповноваженого. Петлюра кожного разу відмовляв і просив не залишати посади²⁷.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ (1920 РІК)

4 грудня голова Директорії УНР С. Петлюра скликав у Чорторії військову нараду, на якій були присутні всі командири дивізій й міністри уряду УНР. Результатом роботи цієї наради стало рішення про ліквідацію регулярного фронту та проведення рейду запіллям ворога (Добровольчої і більшовицької армій), більше відомого в історії як І-й Зимовий похід Армії УНР, який тривав з 6 грудня 1919 до 6 травня 1920 року. Уже наступного дня голова Директорії УНР С. Пет-

²⁶ Там само. С. 30.

²⁷ Там само. С. 63.

люра відбув до Варшави для порозуміння із польським урядом у справі надання військової допомоги Україні, що підтвердило правочинність декларації від 2 грудня 1919 року. На його глибоке переконання, Польща, яка мала на той час добре вишколену і численну армію, споряджену на кошти Антанти, могла стати для України одним із першорядних союзників. Але досягнення відповідної домовленості неодмінно передбачало для УНР територіальні поступки, які стосувались не тільки Галичини. У листі до прем'єр-міністра уряду УНР Ісаака Мазепи від 15 березня 1920 р. С. Петлюра писав: «Польща має визнати нас, але очевидно за дорогу ціну – 5 Повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Кременецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити»²⁸.

Водночас, на слухну думку С. Петлюри, «в кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці [...]». Далі у цьому листі С. Петлюра підкреслював важливість й необхідність торговельних зносин УНР з Європою: «Без товарообміну ми не можемо армії формувати, ні життя державного відновити», а він можливий тільки з Румунією і Польщею, проте Румунія не має належних транспортних можливостей для цього. Відтак залишається лише Польща «як єдине ширше вікно до Європи в смислі транспорту і зносин [...]. Я дивлюсь на справу так: нам прийдеться йти на уступки полякам

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 23–24.

з тим, що остаточне слово про ці рішення [...] буде говорити наш майбутній парламент»²⁹.

Отже, стрижнем польсько-українського порозуміння у 1920 р. мав стати військовий союз двох держав проти більшовицької Росії. На користь цього свідчать і слова С. Петлюри з листа до Військового міністра УНР полковника В. Сальського від 31 березня 1920 р., в якому Голова Директорії роз'яснюючи зміст цієї угоди писав, що союзу треба було досягти «щоб перед Москвою устояти»³⁰. Нові взаємини між двома сусідніми державами, на думку С. Петлюри, вимагали «і з боку польського корективів до минулої політики», а головне «життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну». Голова Директорії УНР наполягав на тому, що польські політичні діячі, і зокрема Юзеф Пілсудський, «повинні боротися в самій Польщі за ідею нашої державності»³¹, бо тільки існування суверенної демократичної України створювало надійний бар'єр на шляху проникнення в Польщу і Європу «бацили» більшовизму.

Власне ще до підписання міждержавних угод польська військова влада вжила заходів для організації частин і з'єднань Армії УНР, які комплектувалися з числа інтернованих у Польщі вояків-українців. З українського боку цим займалася Військова місія УНР на чолі з генералом Віктором Зелін-

²⁹ Там само.

³⁰ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. Т. 1. С. 263.

³¹ Лист С. Петлюри до Ю. Пілсудського від 14 серпня 1920 р. *Симон Петлюра. Статті, листи, документи*. Нью-Йорк, 1956. Т. 1. С. 267–268.

ським, зусиллями якої ще у лютому 1920 р. було розпочато формування 6-ої (Січової) стрілецької дивізії у таборі Ланцут під командуванням полковника Марка Безручка. На початку березня дивізія була переведена до міста Берестя, де відбула інтенсивний півторамісячний вишкіл й поповнила свій козацький і старшинський склад вояками-українцями з інших таборів Польщі³². Тоді ж розпочалося формування ще однієї формації – майбутньої 3-ої Залізної стрілецької дивізії на чолі з полковником Олександром Удовиченком³³.

10 березня 1920 р. І. Огієнко повідомляє, що «складав протести (до польського місцевого уряду. – *І. С.*) майже кожного дня, бувши як на Голготі. Це саме робилося й всюди на Поділля. Він засипав копіями своїх протестів Варшаву, але вона була безсильна... Ніякої писаної умови з поляками не було, а між тим Польська Армія руйнувала Україну як Державу і обдирала її до нитки. Сама Польща робила незрозумілі речі, бо офіційно визнала з українського уряду одного тільки Головноуповноваженого Міністра І. Огієнка, а інших Міністрів, – як приватних осіб»³⁴.

Непростий для Петлюри переговорний процес тривав понад чотири місяці, завершившись 22 квітня 1920 року підписанням польсько-української міждержавної угоди у Варшаві. Його положеннями передбачалося визнання польським урядом незалежності УНР, згода останньої на польську

³² Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2000. № 1. С. 81–89.

³³ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції (1917–1921). Прага, 1943. Ч. 3. С. 6.

³⁴ Огієнко І. Рятування України... С. 30.

юрисдикцію над Галичиною, Західною Волинною, частиною Полісся та деяких інших порубіжних територій. Сторони погодилися гарантувати національно-культурні права українців у Польщі та поляків в Україні. Інтегральною складовою польсько-українського порозуміння 1920 р. стала таємна військова конвенція, яка була підписана 24 квітня і містила 17 статей. Згідно з її змістом Польська держава, зокрема, брала на себе зобов'язання забезпечити формування трьох дивізій Армії УНР на власних теренах, їх відповідне озброєння та забезпечення необхідним військовим майном. Підписання цієї конвенції дозволило уряду УНР продовжити боротьбу з більшовизмом шляхом утворення спільного польсько-українського фронту проти радянської Росії.

Початок протибільшовицької кампанії об'єднаних польської й української армій відбувся цілком успішно. За два тижні союзники опанували майже всю Правобережну Україну. Бойові операції польсько-українських сил полегшувалися тією обставиною, що у запіллі більшовицьких військ успішно діяла Армія УНР на чолі з генералом Михайлом Омеляновичем-Павленком. Виконуючи наказ Головного Отамана, вона просувалася у західному напрямку, маючи на меті з'єднатися з польсько-українськими силами для головного удару. 6 травня 1920 р. Армія УНР, прорвавши більшовицький фронт, перейшла на звільнений український терен, закінчивши таким чином свій рейд у м. Ямполі³⁵.

³⁵ Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. С. 241.

7 травня 1920 р. польські війська, маючи в авангарді 6-ту Січову дивізію Армії УНР, здобули Київ. Проте травневі успіхи польських і українських військ мали нетривалий характер. Внаслідок прориву фронту Першою Кінною армією Семйона Будьонного 10 червня столицю України було залишено. Армія УНР вперто боронила свої позиції на крайньому правому фланзі польських військ, але стабілізувати фронт у цей час не вдалося. Протягом літа 1920 року більшовицькі війська вийшли на лінію річки Збруч, зайнявши обширні терени Правобережжя, Галичини й Волині. Розгромити їх вдалося лише в битві під Варшавою, успішне завершення якої знову змінило стратегічну ситуацію на користь союзників. Увесь цей час Польща надавала Армії УНР всю можливу допомогу як військово-технічну, так і організаційну³⁶.

Безладний відступ «червоних» полегшував просування польсько-українських військ углиб України, проте сили сторін були майже повністю вичерпані. Саме тому польська дипломатія ще у вересні 1920 року розпочала переговори з Москвою, які закінчились 12 жовтня 1920-го підписанням польсько-радянського перемир'я.

Попри це Директорія й уряд УНР не припиняли своєї законотворчої та військово-організаційної роботи, прагнучи закласти підвалини для подальшої розбудови збройних сил Республіки. З цією метою голова Директорії і Головний Ота-

³⁶ Срібняк І. З історії діяльності української військової дипломатії в Польщі у другій половині 1920 року (за документами Центрального військового архіву Польщі). *Архіви України*. Київ, 2020. Вип. 2 (323). С. 86–102.

ман Військ УНР С. Петлюра затвердив 12 листопада 1920 року ухвалений Радою Народних Міністрів «Закон про вище військове управління», згідно з яким голова Директорії здійснював «зверхнє керування всіма сухопутними і морськими силами УНР». Голові Директорії УНР також делегувалося право «визначати устрій армії і фльоти, від нього виходять накази і розпорядження відносно дислокації військ, переведення їх у бойовий стан, навчання їх, проходження служби персонального складу армії і фльоти і всього, що торкається [...] захисту УНР»³⁷. Цим законом були визначені межі повноважень вищих посадових осіб в Армії УНР – начальника Генерального штабу, генерал-інспектора та військового міністра³⁸.

Варто відзначити, що законодавчі інновації приймалися уже під час тяжких боїв, які провадила Армія УНР проти переважаючих сил більшовиків, і не витримавши їх тиску, змушена була 21 листопада 1920 р. у безперервних боях відійти за р. Збруч. Зброю і військове майно було передано польській владі, а особовий склад, відповідно до міжнародних норм, мав бути інтернований. Політичне і військове керівництво УНР вживало всіх заходів, щоб відступ із рідних теренів не призвів до поширення анархії і розбрату в лавах армії. Вже 23 листопада наказом, підписаним Головним Ота-

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 2–6.

³⁸ Докладніше про це див.: Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2002. Вип. 6. С. 212–216.

маном Військ УНР С. Петлюрою і командуючим Дієвою армією генералом М. Омеляновичем-Павленком, було заборонено розпустити будь-які військові відділи, які мали бути зосереджені «на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну»³⁹.

Того ж дня С. Петлюра за посередництва заступника голови Дипломатичної місії УНР у Варшаві Л. Михайлова звернувся з листом до польського уряду, в якому підкреслив необхідність збереження Армії УНР, яка, не втративши своєї єдності і боєздатності, перейшла кордон у доброму моральному стані. Головну умову підтримання бойового духу в армії С. Петлюра вбачав у тісному зв'язку між відділами армії і Державним Центром УНР. «Постійний контакт між ними, – вважав він, – база майбутньої сили армії і запорука того, що в її лавах не буде місця розбрату та провокаціям»⁴⁰.

НА ЕМІГРАЦІЇ В ПОЛЬЩІ (1921–1923 РОКИ)

Опікуватися потребами армії, репрезентувати її інтереси на чужині міг тільки легітимний, ефективно діючий Уряд УНР. Підтримання його нормального функціонування в екзилі мало надзвичайно важливе значення для міжнародного представництва УНР, для гуртування всієї української еміграції. Тому, звертаючись безпосередньо до вже згаданого Л. Михайлова в справі дипломатичного забезпечення діяль-

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 69.

⁴⁰ Там само. Арк. 70.

ності Державного Центру УНР, С. Петлюра підкреслював: «Уряд УНР, його апарати і військо, хоч і в змінених обставинах, не підлягають і не можуть підлягати ліквідації, бо це б йшло попри всі норми міжнародного права та унеможливило правно-державну організацію українського народу, котрий у тяжких умовах надав Польщі збройну допомогу»⁴¹.

У листі від 28 листопада 1920 року прем'єр-міністру уряду УНР А. Лівичькому С. Петлюра дав своє розуміння останніх політичних і військових подій, докладно зупинившись на завданнях, які постали перед Радою народних міністрів після його евакуації з України. Він кваліфікував невдалий для Армії УНР перебіг військових подій «не як ліквідацію [...] державности, не як ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію однієї з мілітарних спроб із окупантською владою України». С. Петлюра вважав, що враховуючи «настрої населення України і його прагнення до створення Української Державности, його вороже ставлення до більшовиків, Уряд, у повному розумінні тієї відповідальности, яка припадає на нього, який ім'ям Республіки і народу працює для поліпшення його долі у майбутньому, повинен напружити всі свої сили, весь свій державний розум і енергію [...] щоб та віра народу в нас, як носіїв державности не послабла, а навпаки, як швидше дала доказ про ґрунтовність тієї віри»⁴².

Задля цього уряд УНР мав, на думку С. Петлюри, уможливити реалізацію «комплексу певних заходів політич-

⁴¹ Там само. Арк. 70.

⁴² Там само. Арк. 71–72.

но-дипломатичного характеру, маючих своєю метою зацікавити долею України вирішальні світові чинники», здійснити «реорганізацію самого уряду в цілях пристосування його до потреб майбутньої боротьби», консолідувати всі громадські сили «в суцільне і монолітне ціле, пройняте однаковим розумінням державних потреб і почуттям обов'язку перед Державою». Першорядним завданням уряду мала стати реалізація комплексу заходів, «скерованих на збереження армії [...] і її реорганізацію»⁴³.

Наслідком звернень С. Петлюри стало вироблення урядом УНР певного плану перебування Державного центру і Армії УНР у Польщі. Перш за все було внормоване правне становище українського вояцтва, яке регулювалося інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., відповідно до якої Армія УНР трактувалася як дружня та союзна. Інструкція зобов'язувала польську адміністрацію забезпечити відповідні умови перебування інтернованих у таборах: організувати харчування та медичне обслуговування, підготувати необхідну кількість бараків⁴⁴. Місцем перебування українських військ стали шість таборів: Александрів, Петроків, Пікуличі, Ланцут, Вадовиці та Каліш. Крім цього, у м. Ченстохові на цивільному становищі були розміщені урядовці та старшини військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР⁴⁵.

⁴³ Там само. Арк. 72.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 159.

⁴⁵ Українська революція (документи) 1919–1921 рр. / Під ред. Т. Гунчака. Нью-Йорк, 1984. С. 421, 427.

Намагаючись об'єднати всі українські еміграційні осередки в Польщі, голова Директорії УНР 9 січня 1921 року підписав ухвалений Радою народних міністрів УНР «Закон про Раду Республіки» як «тимчасовий зверхній орган народньої влади, якому належить вся повнота влади». Це рішення було дуже важливим через те, що у кінці 1920 року майже вся Армія і Державний центр УНР перебували у Польщі, не маючи достатніх матеріальних і фінансових засобів. Перебуваючи у таборах, інтерновані вояки-українці нагально потребували всебічної допомоги, і тільки за умови співпраці всіх осередків української політичної еміграції в Польщі, згуртування всього свідомого українства на чужині під гаслами боротьби за відновлення національної незалежності, можна було протистояти більшовицькій Росії.

Польська влада спочатку схвально поставилася до скликання Ради Республіки (почала свою роботу в Тарнові 4 січня 1921 р.) через те, що тоді існувала певна невизначеність взаємин між Польщею і більшовицькою Росією. Незважаючи на укладення прелімінарних домовленостей між обома сторонами у жовтні 1920 р., польська сторона не виключала можливостей використати інтерновану Армію УНР під час збройної протидії Москві у випадку припинення переговорного процесу. Через цю обставину державні установи і міністерства УНР цілком легально перебували у Тарнові, майже повністю займаючи найбільший тамтешній міський готель «Брістоль».

Відкриваючи перше засідання Ради Республіки, С. Петлюра у своїй промові звернув увагу її делегатів і членів уряду

УНР на нагальну необхідність підтримки інтернованого у Польщі українського вояцтва: «[...] перша наша думка, перша найпильніша справа наша – це турбота про армію. Перше завдання – зберегти її єдність, захистити її від сторонніх шкідливих впливів, забезпечити її харчування і [...] культурно-освітні потреби, щоб вона була морально і фізично здорова. Треба обов’язково провести реорганізацію її [...], треба переглянути всю систему нашої військової справи [...]. Коли це зробим, то будемо мати міцний апарат для керування військовою справою, будемо мати готові кадри для майбутньої великої Української Армії»⁴⁶.

Найголовнішим завданням для Головного Отамана у цей час стала організація збройного опору більшовицькій окупації України, і на виконання його доручень вже у січні 1921 р. розгорнув свою діяльність Партизансько-Повстанський штаб при головній команді Військ УНР, завданням якого стала підготовка і проведення загального повстання в Україні з метою повалення більшовицької влади. З цією метою Штаб таємно відряджав на українські землі старшин-організаторів партизанських загонів, а також забезпечував створення міського підпілля. Територія України була поділена на повстанські округи (групи) і райони. Штаб вжив заходів для створення у кожному з них окремого штабу та призначень командувачів із числа кадрових старшин Армії УНР. За пропозицією С. Петлюри начальником Штабу було призначено командувача 4-ої Київської стрілецької дивізії Армії УНР

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 198. Арк. 22.

генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, який мав великий досвід проведення партизанських дій в Україні⁴⁷.

Прагнучи підтримати інтернованих вояків-українців у їх нелегкому таборовому житті, С. Петлюра у квітні 1921 року відвідав два табори – Каліш і Ланцут, чому сприяла й нормалізація умов утримання в них українського вояцтва. Першим С. Петлюра (разом із командувачем армії і військовим міністром уряду УНР М. Омеляновичем-Павленком й В. Зелінським) 2 квітня ц.р. відвідав Каліш, мешканці якого зустріли його «з найбільшими парадами і почестями». 3 квітня він оглянув табір і виступив перед старшинами, наголошуючи на небезпеці пропаганди ідей гетьманства. За оцінкою одного із старшин – В. Левицького, С. Петлюра «постарівся, посивів та якийсь глибокий сум-журба давить його. Його риси лица покрилися глибокими борознами». 4 квітня з нагоди приїзду С. Петлюри інтернованим воякам-українцям вперше за час інтернування було виплачено грошове утримання: кожному старшині – 750 марок польських (м. п.), козакові – 250 м. п.⁴⁸

⁴⁷ Срібняк І. Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР у 1921 р. *Український історичний журнал*. Київ, 2001. № 5. С. 107–120; Срібняк І. Республіка Польща і Українська Народна Республіка у боротьбі з більшовизмом у 1921 р. Організаційно-агентурна діяльність Партизансько-Повстанського штабу при головній команді Військ УНР (за матеріалами ЗНіО і БН). *Rozpad imperiów. Kształtowanie powojennego ład w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923* / red. M. Gibiec, G. Hryciuk, R. Klementowski. Wrocław-Warszawa, 2020. S. 492–507.

⁴⁸ Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. *Свобода*. Джерсі-сіті, 1934. 1 жовтня. Ч. 229. С. 2.

14 квітня 1921 року С. Петлюра завітав до Ланцуту. Знаючи про його майбутній приїзд, таборяни завчасно до нього підготувалися: на вході до табору Головного Отамана зустрічала почесна варта, після цього на його честь відбулася військова дефіляда за участю вояків всіх дислокованих у таборі частин (Кам'янецька піша юнацька школа, 1-ша Кулеметна і 5-та Херсонська стрілецька дивізії, Запасові війська, Штаб тилу, курені польової варти та жандармерії, Окремий корпус кордонної охорони). Після цього була проведена перевірка знань слухачів старшинських та підстаршинських вишколів⁴⁹. Увечері цього ж дня у таборовому театрі відбувся концерт, перед початком якого С. Петлюра звернувся до присутніх із промовою, давши в ній оцінку тодішньому становищу інтернованих й закликав присутніх «до єдності і віри в майбутнє»⁵⁰.

За 3,5 місяця (21 липня 1921 року, за іншими даними – 22–24 липня) С. Петлюра вдруге гостив у Каліші. З нагоди його приїзду була проведена служба Божа, військова дефіляда та спортивні змагання в рамках таборової олімпіади. За згадками сотника В. Левицького, цього разу «Головний Отаман промовив зігріваючими словами до нас. Заєдно жива надія та ідеалізм пробиваються з уст цього визначного чоловіка. Коли б так до його цих гарних прикмет ще більше щастя та військової енергії й студій – ми мали би великого вождя»⁵¹.

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 116, 170.

⁵⁰ Наша Зоря. Ланцут, 1921. Ч. 9. С. 18.

⁵¹ Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. *Свобода*. Джерсі-сіті, 1934. 6 жовтня. Ч. 234. С. 2.

11 серпня 1921-го року Головний Отаман відвідав табір у Вадовицях, де зокрема був присутній на оголошенні наказу Головної команди Військ УНР (від 28 липня ц. р.), за яким 30 юнаків пішого і 36 юнаків кінного відділів Спільної юнацької школи, що скінчили повний курс навчання, були іменовані першим старшинським рангом Армії УНР – хорунжого⁵². Цей день назавжди закарбувався у пам'яті молодих старшин, дехто з яких залишив про нього свої емоційні спогади⁵³.

Проте ситуація в таборах була далекою від райдужної, бо відносно покращення становища інтернованих вже на початку осені 1921-го знову ускладнилося через майже повну відсутність коштів у державній скарбниці УНР, які могли би бути використані для матеріальної підтримки інтернованих. Справа в тому, що у цей час значна частина державних ресурсів спрямовувалася на забезпечення потреб Партизансько-Повстанського штабу при Головній команді Військ УНР, заходами якого підготовлювалося загальне збройне повстання проти більшовиків в Україні. Водночас мало місце скорочення видатків на утримання інтернованих вояків-українців польською владою, уряд якої у цей час вживав усіх заходів для мінімізації наслідків кризових явищ в національній економіці, які були зумовлені нещодавнім протистоянням з більшовицькою Росією.

У цей час С. Петлюра використовував увесь свій авторитет і значну частину часу для того, щоб заохотити вояків

⁵² ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 11.

⁵³ Буткевич Л. Спільна військова юнацька школа. *Тризуб*. Нью-Йорк, 1977. Ч. 81. С. 16–18; Отрешко-Арський М. Воєнні школи армії УНР. *Тризуб*. Нью-Йорк, 1973. Ч. 71. С. 9–18.

інтернованих частин та з'єднань Армії УНР до участі в культурно-освітній роботі та військовому навчанні, що було вкрай важливо для збереження морального духу українського вояцтва. Сприяти цьому могла й самоосвіта українського старшинства, при чому для цього мала би використовуватися новітня військово-фахова та історична література, що виходила друком у європейських країнах.

У нотатнику Головного Отамана зберігся його власноручний запис, зроблений орієнтовно навесні 1921 року, який призначався для повідомлення старшинам Генерального штабу Армії УНР: «На українській мові і силами Українського Генерального штабу не вийшло ще, на жаль, написаної історії великої світової війни 1914–1918 року, з якої наше старшинство могло би мати більш-менш суцільний образ подій мілітарних, що привели до перемоги Антанти над коаліцією центральних держав Європи. Маючи на увазі, що наше старшинство тим часом потребує відповідної лектури на сю тему», С. Петлюра вважав за доцільне використовувати нещодавно надруковану польською мовою книжку професора К. В. Куманецького «Strategia Wielkiej Wojny 1914–1918» («Стратегія Великої Війни 1914–1918»), яку «слід [було] рекомендувати нашому старшинству як найбільш приступне джерело для ознайомлення зі згаданими подіями»⁵⁴.

Одним із пріоритетних завдань для Генерального штабу, на думку Головного Отамана, мала стати підготовка нової ге-

⁵⁴ Wojskowe Biuro Historyczne (WBH). *Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)*. Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (SAU). Sygn. I. 380.1/62. K. 119–120.

нерації високоосвічених старшин, які повинні були посісти вакантні посади в штабах частин і з'єднань. Досягти цього можна було шляхом започаткування роботи «Скорочених курсів по підготовці старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР»⁵⁵, для чого С. Петлюра у квітні 1921 р. дав відповідні доручення начальнику Генерального штабу Армії УНР (на той час) генералу Володимирові Сальському й військовому міністру, генералу Маркові Безручку. Завдяки моральній та матеріальній підтримці, яка їм особисто надавалася С. Петлюрою, Курси стабільно працювали протягом жовтня-травня 1921–1922 років та успішно виконали свою місію⁵⁶. Відзначивши цю подію як «новий етап у поступі нашої армії», Головний Отаман у своєму зверненні до їх випускників вказав на «велике значення усвідомленню згаданими старшинами почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною – будови міцної опори її – армії»⁵⁷.

Об'єктом пильної уваги С. Петлюри був генералітет Армії УНР, який справляв часом вирішальний вплив на різні сторони життєдіяльності українського вояцтва. В силу цього дуже важливо було об'єднати вищих офіцерів Військ УНР й

⁵⁵ Див. докладніше про це: Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921–1924 рр. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940–2014)*. Toruń-Kijów : Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2017. Т. 1. S. 24–32.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 226. Арк. 39–42.

⁵⁷ Там само. Спр. 246. Арк. 26.

ефективно використати їхній досвід і знання для реорганізації різних військових структур та штабів в умовах інтернування. З цією метою С. Петлюра ініціював створення Вищої військової ради (ВВР) Армії УНР, до складу якої увійшли найавторитетніші українські генерали та кілька міністрів уряду УНР. До її функціоналу належав «попередній розгляд законодавчих справ, остаточне розв'язання, в межах законів, адміністративно-організаційних і господарчих питань по справах, що торкаються озброєних сил Республіки, а також для координування діяльності Військового Міністра, Начальника Генерального Штабу і генерал-Інспектора Військ УНР»⁵⁸. Члени ВВР істотно долучилися до вироблення нормативних положень, що регламентували внутрішню структуру Армії УНР. Ці положення були зведені у двох таємних наказах (№№ 59 і 60) Головної команди Військ УНР від 10 і 13 жовтня 1921 року⁵⁹.

Але не всі генерали Армії УНР були готові стійко долати труднощі еміграційного життя, наслідком чого стало зростаюче незадоволення деякого з них, що проявилось у безоглядній критиці новосформованого уряду Пилипа Пилипчука. Більше того, можливо, дехто із вищих старшин Армії УНР вдався до розробки планів насильницького усунення кабінету П. Пилипчука від влади та формування т.зв. «військового уряду». При цьому учасники змови (якщо така дійсно існувала) не збиралися вживати жодних обмежувальних

⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 2.

⁵⁹ Докладніше про це див.: Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.)... С. 212–216.

заходів щодо С. Петлюри, сподіваючись, що він акцептує їхні дії. Зрештою, є всі підстави припускати, що головним чинником, який завадив змовникам діяти рішуче, став Петлюрин авторитет у середовищі українського вояцтва (зрозуміло, що не усього), який був настільки високим, що «гарячі голови» зрештою не ризикнули піти цим шляхом⁶⁰. У перших числах листопада 1921 року стався гострий особистий конфлікт міністра преси і пропаганди уряду УНР О. Ковалевського з військовим міністром уряду УНР В. Павленком, який кількома днями раніше звернувся до С. Петлюри з проханням про свою відставку (варто додати, що саме В. Павленко розглядався змовниками як майбутній прем'єр-міністр)⁶¹.

У цей час становище Державного центру УНР суттєво ускладнювало те, що практично з моменту підписання Ризької угоди більшовицька Москва регулярно інтерпелювала до польського уряду з вимогами видалення поза межі Польщі її очільника С. Петлюру, а також командувача Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка і голови УВЛК В. Зелінського. Зрештою, радянській дипломатії у середині жовтня 1921 р. вдалося домогтися виїзду з Польщі останніх двох. С. Петлюра залишився в Польщі, але був змушений фактично перейти на нелегальне становище, аби не потрапити на очі радянських

⁶⁰ Срібняк І. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO). *Емінак*. Київ ; Миколаїв, 2018. № 2 (22). Т. 2. С. 40–45.

⁶¹ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/11 (Щоденник начальника відділу пропаганди міністерства преси та пропаганди уряду УНР Н. Гнатюка, запис від 12 листопада 1921 р.).

агентів у Варшаві. З цього моменту С. Петлюра усіяко приховував свою діяльність, перестав відвідувати табори інтернованих, але водночас продовжував виконувати свої обов'язки голови держави і верховного командувача Військ УНР.

Попри всі бурхливі історичні події того часу, С. Петлюра не поривав контактів із І. Огієнком й завжди знаходив нагоду для того, аби належним чином відзначити його не тільки державницьку, але й перекладацьку працю. 19 листопада 1921 року Головний Отаман звернувся до професора Огієнка з листом такого змісту:

«Шановний Іване Івановичу!

Більше двох років тому, в порозумінні з організованим громадянством українським, покликано Вас було на Уряд Міністра Ісповідань. Від того часу незмінно, при всіх обставинах, залишаєтесь Ви на своєму пості.

Уважно слідкуючи за діяльністю Вашою, з задоволенням бачив я, що, повсякчас, при самих несприятливих обставинах, Ви, з повною відданістю та великою любов'ю, віддавали всі свої сили, знання та енергію для справи відродження Українського Народу.

Завдяки видатній дбайливості та невсипучій енергії Вашій покладаються міцні підвалини для найкращого розвитку відродженої Автокефальної Православної Церкви Української: перекладено Службу Божу на живу мову українську, розвинуто широку видавничу діяльність у питаннях церковно-національних, підготовляється кадр національно-свідомого духовенства. Українська Церква Православна нав'язує зно-

сини з Вселенським Патріархом та організовано вступає до всесвітніх об'єднань церковних. Одночасно з цим проводиться релігійно-освітня праця серед нашого вояцтва й громадянства та задовольняються релігійні потреби їх на чужині [...].

Ревна та вельмикорисна праця Ваша заслужила собі признання серед вояцтва й громадянства нашого та Архипастирське благословення Преосвященного Єпископа Кременецького. Маю певність, що таку ж вдячну оцінку, в скромному часі, зустріне Ваша праця на рідній землі у боголюбивого народу українського, що в останні роки з особливою ревністю та високим релігійним піднесенням, власними силами будує відроджену живу Національну Церкву [...].

З нагоди закінчення праці Вашої по перекладу Літургії Святого Івана Златоустого, оглядаючись на перейдений Вами шлях державного служіння, вважаю за свій приємний обов'язок в імені Української Народної Республіки, висловити Вам щире подяку за досконалу працю Вашу, й побажати Вам здоров'я й сил для дальших трудів на добро Народу й Батьківщини»⁶².

Восени 1921 року після поразки Листопадового рейду трьох повстанських груп Військ УНР С. Петлюра запропонував кардинально змінити акценти роботи в таборах інтернованих. На його думку, назрілою була потреба переходу від збройної фази боротьби з більшовизмом до збереження кадрового кістяка армії як базису для її існування у майбутньому,

⁶² Копилов С. Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.)... С. 271, 272.

коли для цього визріють відповідні умови й сприятиме міжнародна ситуація. З огляду на це Петлюра у одному зі своїх наказів відзначив заслуги генерала О. Удовиченка, ініціатора створення у таборі Каліш «Юнацької школи прискороного випуску», який за його словами «в невимовно тяжких умовах інтернації створив міцний духом і волею апарат Школи», завдяки діяльності якої Батьківщині було «подаровано [...] стільки нових освічених провідників нашого війська»⁶³.

Головний Отаман опікувався тими організаціями, які мали своїм завданням допомогу найуразливішим категоріям таборян, і зокрема військовим інвалідам. З цією метою він підтримував діяльність заснованої у травні 1921 року «Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР» (ВСВІ), одним із завдань якої було сприяння інвалідам у справі їх пенсійного забезпечення⁶⁴. С. Петлюра також відзначав зусилля ВСВІ, що були покликані привернути увагу до цієї категорії вояцтва поза межами Польщі. У своєму листі (№ 228 від 4 червня 1922 р.) до військового міністра УНР М. Юнакова він зокрема звернув увагу на те, що Спілка вживала всіх можливих заходів «в справі зав'язання зносин із чужоземними созвучниками собі організаціями, ширячи серед них відомості про ту боротьбу за Українську державність, під час якої так багато і з шкодою для власного життя прислужились наші інваліди»⁶⁵.

⁶³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 230. Арк. 35зв. 36.

⁶⁴ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/13 (Статут Всеукраїнської Спілки Військових Інвалідів, У.Н.Р. Тарнів, 1921. С. 3–4).

⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 822. Арк. 221.

Як видатний державний діяч, С. Петлюра надавав великого значення справі збирання й охорони національних пам'яток і повною мірою розумів потребу збереження документальних свідчень героїчної боротьби українського народу за свою волю і незалежність, бо тільки в такий спосіб можна було закарбувати для історії найголовніші її здобутки. 22 липня 1922 р. відбулася зустріч начальника Головного військового історичного музею-архіву (ГВІМА) Армії УНР Михайла Обідного із Симоном Петлюрою, під час якої останній пообіцяв виділити кошти для підтримки архіву (і дотримав пізніше свого слова), відзначивши потребу публікації окремих найцінніших документів. Головний Отаман наголосив і на необхідності охорони поховань українських вояків у Польщі, запропонувавши насипати над їх могилами кургани – так, як це мало місце за козацьких часів⁶⁶.

За весь час свого перебування у Польщі С. Петлюра продовжує широке листування зі своїми однодумцями. Сьогодні як ніколи актуально звучить його думка, висловлена у листі (від 14 травня 1922 р.) до прем'єр-міністра уряду УНР А. Ливицького: «Найбільшою перешкодою для визнання суверенності України є гіпноз самого імені Росія. Цей гіпноз треба розвіяти, особливо в Америці (Північні Штати) та Франції. Справу поділу Росії треба поставити як справу покою цілого світу, як справу європейської рівноваги та реально-матері-

⁶⁶ Докладніше про це див.: Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі Чехословаччині. *Пам'ятки України: історія та культура*. Київ, 2005. № 2. С. 92–127.

яльної вигоди держав у тій конфігурації їх, що уклалась після Версальського трактату»⁶⁷.

Маючи практичний досвід журналістської і редакторської роботи, С. Петлюра повсякчасно підтримував таборову пресу, через яку інтерновані отримували значну частину інформації про громадсько-політичне й культурне життя Європи, а також окупованої більшовиками України. Особливого значення набувала преса під час перебування інтернованого вояцтва поза таборами, коли окремі частини Армії УНР майже у повному складі відряджалися для проведення різних робіт. 11 листопада 1922 р. Головний Отаман доручив генерал-інспектору Військ УНР забезпечити сталий зв'язок із відділами Окремої кінної дивізії – шляхом регулярного надіслання її воякам часопису «Український Сурмач». Про його своєчасне надходження мали подбати насамперед команди окремих частин згадуваної дивізії⁶⁸.

Низка документальних згадок свідчить про те, що С. Петлюра власними коштами підтримував українську еміграційну пресу уенерівського політичного табору. У цьому зокрема переконає інформація, уміщена в журналі «За Державність», з якої випливає, що незабаром після виходу його першого числа за 1922 р. С. Петлюра передав 15 тисяч марок польських (м. п.) для видання наступного номеру, приховавши свою особу під криптонімом «С. Т.» (Симон Торнтон)⁶⁹.

⁶⁷ Сергійчук В. Гіпноз Росії треба розвіяти. *Пам'ять століть*. Київ, 1996. Ч. 2. С. 118.

⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 824. Арк. 192.

⁶⁹ За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава, 1938. № 9. С. 230.

Долучився Головний Отаман й до заснування журналу «Табор», звернувшись листом від 16 червня 1923 р. до начальника Генерального штабу Армії УНР генерала В. Куца, в якому висловив думку про доцільність надання фінансової допомоги його редакції (у розмірі 3 млн м. п.). Решта суми (з кошторису) для видання журналу мала бути віднайдена редакцією «Табора», а прибутки від продажу – використані для утворення фонду і продовження видання цього журналу⁷⁰. Також С. Петлюра (під псевдонімом *О. Ряст*) підтримав часопис публікацією в ньому своєї статті «“Табор” (чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)», що мала програмний характер.

Восени 1922 року С. Петлюра причинився до продовження роботи вже згадуваних восьмимісячних «Скорочених курсів по підготовці старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР», подбавши про забезпечення їх фінансування. Він також висловив свої побажання і вказівки, які могли би сприяти піднесенню фахового рівня майбутніх слухачів курсів, а для цього належалося поліпшити «персональний склад лекторів на цих курсах [...], притягнувши до викладів кращі сили наших старшин з освітою Генерального Штабу». Головний Отаман був переконаний у тому, що варто було б «подбати про закупівлю відповідних книжок з обсягу тих дисциплін, що будуть викладатися на курсах, звернувши особливу увагу на новинки європейської післявоєнної літератури». Прагнучи допомогти майбутнім слухачам курсів у засвоєнні фахових знань, С. Петлюра визнав бажаним, «аби

⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 316. Арк. 107.

лекції, що будуть викладатись на курсах, стенографічно були записані і видані – хоча б літографічним способом», кошти на що «може пощастить дістати»⁷¹.

Головний Отаман продовжував опікуватися курсами й пізніше, і зокрема наполіг на переданні на їхні потреби частини коштів, що були зібрані хористами Української республіканської капели Олександра Кошиця, і використані на потреби інтернованої Армії УНР. Згадувана Капела, яка гастролювала в Америці під назвою «Український національний хор» станом на 5 лютого 1923-го передала – через посередництво С. Петлюри – 160 американських доларів. У своєму листі до О. Кошиця Головний Отаман висловив «спеціальну подяку» всім капелянам, а також окреслив, на які потреби таборян будуть витрачені ці кошти (курси штабних старшин та облаштування майстерень у таборах)⁷².

Хористи і надалі проводили збір коштів, які спрямовувалися на підтримку інтернованого українського вояцтва, а також створення у таборах умов для працевлаштування найбільш нужденних таборян. Про черговий транш допомоги (3 564 810 м. п.) йшлося у таборовому часописі «Український Сурмач», в якому зокрема була розміщена інформація про передачу С. Петлюрою цієї суми генеральному інспектору на той час генералу О. Загородському, що була проведена 30 червня 1923 року. Ці кошти були надіслані до Польщі солістом

⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 3947. Оп. 1. Спр. 13а. Арк. 7.

⁷² ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 119–120; див. також: Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ, 2019. С. 247.

«Українського національного хору» Григорієм Павловським і пропорційно розподілені між установами й організаціями таборів. Приблизно однакові суми отримали «комітет сухотників таборів», кошикарська майстерня в таборі Каліш, теслярсько-ковальська майстерня в Скальмержицях, жіноча артіль з виготовлення вишиванок, шевсько-кравецька майстерня в таборі Щипіорно⁷³. У вересні 1923-го С. Петлюра знову прийшов на допомогу табор'янам, передавши «Комітету звільнених з інтернування» у Щипіорно 1 200 000 м. п., що стало «великою підмогою для зrealізування домагань» учорашніх вояків Армії УНР⁷⁴.

ПЕРЕЇЗД ДО ФРАНЦІЇ

Упродовж 1923 року С. Петлюра був змушений ретельно переховуватися у Польщі, аби не потрапити на очі більшовицьким агентам, які спеціально «полювали» на нього у Варшаві. Така увага радянських спецслужб змушувала Головного Отамана залишати свою оселю лише увечері для коротких вечірніх прогулянок, які відбувалися зазвичай у супроводі когось із його найближчого оточення. Одним із них був В'ячеслав Прокопович, якому С. Петлюра й довірив свій план дій на найближче майбутнє, що полягав у відновленні ширшої політичної праці в Західній Європі, об'єднанні всіх свідомих сил української еміграції у боротьбі «проти най-

⁷³ Український Сурмач. Щипіорно-Каліш, 1923. 9 вересня. Ч. 59–60. С. 15.

⁷⁴ Там само. С. 16.

страшнішого й наймогутнішого ворога – Москви» і розбудові тісних взаємин з європейськими країнами⁷⁵.

Виїзд С. Петлюри із Варшави став можливим за сприяння генерал-хорунжого В. Сікевича, голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Видатки на поїздку власним коштом покривав барон М. Василько, уповноважений міністр Уряду УНР й голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії і Швейцарії. 31 грудня 2023 р. із прибраними прізвищами у паспортах С. Петлюра і В. Прокопович покинули Варшаву, тримаючи курс на захід. Навесні 1924 р. Головний Отаман переїздить до Цюриха (Швейцарія), ще деякий час – до Женеви, чекаючи на дозвіл прибути до Франції. Тільки у жовтні ц.р. він нарешті отримує французьку візу і поселяється у Парижі.

Про житло і організацію побуту С. Петлюра заздалегідь клопочеться в Миколи Шумицького, радника дипломатичної місії УНР в Парижі. У своєму листі до нього він повідомляє про свої найближчі плани «пожити хоч місяць у спокійній обстановці. Маю таку моральну утому і такі пошарпані нерви, дякуючи всьому, що прийшлося пережити, що мрію про спокій – хоч протягом одного місяця – як про передумову і моральної рівноваги, і дальшої праці»⁷⁶.

16 жовтня 1924 р. С. Петлюра прибуває до Парижа і розпочинає нову сторінку свого емігрантського життя. У Франції продовжує вести політичну боротьбу, обстоюючи

⁷⁵ Прокопович В. Остання подорож. *Тризуб*. Париж, 1931. Ч. 20–21(278–279). С. 29.

⁷⁶ Симон Петлюра. Статті, листи, документи... Т. 1. С. 563.

інтереси УНР та гуртуючи українську еміграцію. З цією метою він докладає чимало зусиль для створення друкованого органу уенерівської еміграції, завданням якого мала стати розробка «програми державного будівництва» та проведення «певної систематичної праці в напрямку створення української державної ідеології»⁷⁷.

У столиці Франції С. Петлюра розгорнув активну політичну роботу. Париж він розглядає як важливий культурницько-політичний центр, особливо сприятливий для контактування із країнами Європи. «Щоб координувати діяльність різних організацій, – стверджує М. Палієнко, – на початку 2025-го було створено Союз українських емігрантських організацій у Франції (42 rue Denfert-Rochereau, XIV округ). Його очолив М. Шумицький. У жовтні того ж року почав виходити друком громадсько-політичний і літературно-мистецький часопис "Тризуб"»⁷⁸. Перше його число побачило світ 15 жовтня 1925 р. Передовицею у тижневику була стаття С. Петлюри, у якій було сформульовано засадничі підстави уенерівської політичної еміграції. Головний Отаман стверджував: «Ми свідомо виступаємо під знаком Тризуба, як символа української державності [...]. В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, – в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все

⁷⁷ Там само. С. 446.

⁷⁸ Палієнко М. Паризькі адреси Головного Отамана. *Локальна історія*. 2023. № 4. С. 90–96.

життя [...]. Наша ідеологічна праця полягатиме в розгорненню й обґрунтуванню ідеї української державності»⁷⁹.

Спроби С. Петлюри консолідувати українську політичну еміграцію й спрямувати її у річище послідовної і безкомпромісної боротьби з більшовизмом не залишилися без уваги радянських спецслужб, агентам якої вдалося зібрати достатньо інформації про його діяльність, зокрема й через оточення Головного Отамана⁸⁰. Це мало для С. Петлюри фатальні наслідки: 25 травня 1926 р. він був підступно застрелений С. Шварцбардом, який мав незаперечні зв'язки з більшовицькою агентурою в Парижі, удаючи з себе месника за нібито єврейські погроми в Україні, вину за проведення яких Москва абсолютно безпідставно поклала на Головного Отамана.

Злочин було скоєно неподалік всесвітньо відомого університету Сорбонна, біля ресторану «*Bouillon Camille Charrier*», куди Головний Отаман часто заходив провести час за обідом. Більшовицький агент випустив у С. Петлюру сім куль із револьвера, п'ятьма з яких влучив у нього. Смерть наступила не відразу, важкопораненого С. Петлюру було доставлено у клініку «Шаріте», де він о 14 год. 35 хв. за місцевим часом і скінчив свій земний шлях.

30 травня 1926 р. у Румунській православній церкві відбулася панахида за померлим. Похоронили С. Петлюру на

⁷⁹ Петлюра С. Розпочинаючи видання. *Тризуб*. Париж, 1925. Ч. 1. С. 1–3.

⁸⁰ Срібняк І. «*Splendeurs et misères...*» українського генерала (громадсько-політична діяльність Миколи Шаповала у Франції, 1925–1948 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2018. Svazek 4. Vydání 1. S. 6–13.

цвинтарі Монпарнас у Парижі. Член Уряду УНР в екзилі Олександр Шульгин у листі до подружжя Шишманових описав похорон Головного Отамана: «Промов не було, заспівали тільки “Заповіт”, який справив серед цих обставин колосальне вражіння... Ще не було події, яка б так незвичайно схвилювала все українство. Люде страшенно оплакували і оплакують С[имона] В[асильовича], який втілював в собі саму ідею української державности й боротьби за неї»⁸¹.

За два місяці по смерті Гетьмана В. Прокопович, давній соратник і близький друг С. Петлюри, з метою репрезентації української культури у Європі й збереження пам'яті про Головного Отамана, зініціював заснування Української бібліотеки його імені. Вона стала дієвим українським культурно-освітнім центром й активно функціонує й посьогодні⁸².

У 1942 році лікарняну каплицю у клініці «Шаріте», яка носить ім'я Святого Рівноапостольного князя Володимира, було передано Українській греко-католицькій церкві. На ній, в пам'ять про Головного Отамана, прикріплено дві меморіальні таблиці, на яких українською і французькою мовою вибито текст: «Симон Петлюра, голова Української Народньої Республіки, Головний Отаман Українських збройних сил, важко ранений – на вулиці Расіна в Парижі – ворогом української

⁸¹ Якімова А. Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових у 1922-1932 роках (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук). *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVI-XVII. С.55-56.

⁸² «Пам'ятник нерукотворний...». Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі: до 90-ліття діяльності / Авт.-упоряд. Я. Йосипшин, М. Палієнко. Київ-Черкаси, 2016. 36 с.

державности був перенесений до лічниці «Шаріте», в склад якої входила оця церква, і тут помер 25 травня 1926 року»⁸³.

У 1954 р. на могилі С. Петлюри було встановлено пам'ятник роботи українського скульптора Г. Крука. Тут покоїться дружина Головного Отамана Ольга і його донька Леся.

Загибель С. Петлюри, замість того, аби посіяти зневіру в середовищі української еміграції, навпаки призвела до її об'єднання й згуртування. Справа С. Петлюри була продовжена А. Ливицьким, який перебрав на себе виконання функцій Головного Отамана і Голови Директорії УНР (президента УНР), очоливши Державний центр УНР в екзилі.

ВИСНОВКИ

Директорія УНР, що прийшла до влади на хвилі повстання проти гетьмана П. Скоропадського, з самого початку своєї діяльності опинилася перед надзвичайно складними внутрішньо- і зовнішньополітичними викликами. Деякі з них, і зокрема її владна легітимізація (шляхом скликання Трудового конгресу), об'єднання усіх українських земель в єдиний державний організм (акт соборності), а також формування уряду й управлінської вертикалі на місцях, були успішно вирішені. Проте агресія більшовицької Росії значною мірою підважила ці досягнення і змусила уряд УНР до евакуації з Києва. Столицею Української Держави на короткотривалий час стає Ка-

⁸³ Палієнко М. Паризькі адреси Головного Отамана. *Локальна історія*. 2023. № 4. С. 90–96.

м'янець-Подільський, де розгортається інтенсивне суспільно-політичне й культурницьке життя. З лютого 1919 р. директорія УНР на чолі зі С. Петлюрою усіма силами протидіяла більшовицькому наступу, для чого докладала всіх зусиль для формування дійсно народної регулярної української армії.

У Кам'янці-Подільському Головний Отаман Військ УНР провадить потужну державницьку роботу, очолюючи всеукраїнський опір московському агресору. Тісною була його співпраця із міністром сповідань професором Іваном Огієнком, ректором новоствореного Першого українського університету. Після від'їзду Директорії УНР з Кам'янця-Подільського І. Огієнко за дорученням С. Петлюри, виконував обов'язки Головноуповноваженого уряду УНР. Не припинялася їхня співпраця й після окупації більшовиками України і їхньої вимушеної еміграції до Польщі.

«Російська рокировка» – коли «червону» Росію тимчасово заступила «біла» (Добровольча армія генерала А. Денікіна), яка, як і більшовики, боролася з УНР навіть із перспективи свого самознищення, перекреслила плани Директорії УНР закріпитися на Наддніпрянщині. Найгіршим у цій ситуації було те, що симпатизуючи «білій» Росії, Антанта фактично запровадила стосовно УНР блокаду, не дозволяючи закупувати в Європі зброю, амуніцію і ліки. Наслідком цього у кінці листопада 1919 року Армія УНР опинилася у катастрофічному стані, не маючи можливості утримувати регулярний фронт перед протиборчими силами. І лише завдяки рішучим діям С. Петлюри й уряду стало можливим зберегти ядро

армії, боєздатна частина якої вирушила у І-й Зимовий похід, продовживши боротьбу за державність України.

Увесь час перебування С. Петлюри на посаді голови Директорії УНР став прикладом безкомпромісного служіння державним інтересам. Він був непохитно переконаний у тому, що відстоювання ідеалів УНР є найголовнішим завданням її громадян. Завдяки такій позиції наріжним каменем усієї діяльності українських урядів стала турбота про Армію УНР як найголовніший інструмент для продовження боротьби за державну незалежність Батьківщини. На думку С. Петлюри, тільки Армія УНР являла на той час єдину реальну силу, здатну стати в обороні самостійності держави, і тільки українське вояцтво є символом нескореності національного духу.

Запорукою боротьби за самостійність стало військово-політичне зближення Директорії з Польщею, яке набуло наочних рис у рамках Варшавської угоди (квітень 1920 року). Саме завдяки її підписанню (так само, як і таємної польсько-української військової конвенції) стало можливим продовжувати процес розбудови Армії УНР як надійну опору держави. Згадувана угода стала найбільшим зовнішньополітичним досягненням голови директорії УНР С. Петлюри і водночас – його одноосібним рішенням, бо всі інші її члени фактично вийшли з її складу. Але ця обставина не вплинула на політичну лінію С. Петлюри, який у цей час міцно тримав прапор української державності, надихаючи слабодухих і зневірених, даючи сили і впевненість усім національно-державницьким елементам українського суспільства.

Голова Директорії УНР не зрадив своїм принципам і після військової поразки, яку зазнала Армія УНР у двобої з більшовизмом восени 1920 року. Він докладав усіх зусиль для організації всеукраїнського руху опору, який мав спрямовуватися Партизансько-Повстанським штабом при головній команді Військ УНР. І хоча всі намагання посланців згадуваного штабу з організації міського підпілля й партизанських загонів виявилися малоефективними, а проведений ним рейд трьох повстанських груп не призвів до початку загального збройного повстання в Україні, лише сам факт продовження збройної боротьби під прапором УНР та існування таємного національного підпілля до 1924 р. мав вагоме значення. Ця боротьба була яскравим свідченням потенціалу нації, проявом її прагнення до незалежності і розбудови державного життя.

Зникнувши з публічного політичного поля в Польщі в кінці осені 1921 року (через необхідність перебувати у Варшаві інкогніто), С. Петлюра не втратив зв'язку з армією, дієво долучаючись до вирішення усіх питань, пов'язаних із життєдіяльністю інтернованих українських військ. За підписом С. Петлюри (і військового міністра уряду УНР) виходили усі накази Головної команди Армії УНР, які регламентували внутрішній розпорядок її частин і з'єднань, і відповідно, саме Головному Отаману адресувалися рапорти й ситуаційні звіти командирів дивізій та старших військових начальників. С. Петлюра мав вирішальний вплив на процес призначення старшин на вакантні командні посади й зумів об'єднати український генералітет навколо ідеї боротьби за відродження УНР.

Але попри всі заходи командування й вищого політичного проводу УНР, кількість вояцтва у таборах невпинно зменшувалася, що було зумовлено як прагненням польської влади скорочувати обсяг матеріальних видатків на інтернованих, так і бажанням частини вояцтва вийти із таборів з огляду на безперспективність подальшого там перебування. Несприятлива економічна ситуація в Польщі змушували їх до пошуку інших країн для свого перебування, так само як і активізація радянських спецслужб у Варшаві спонукала Головного Отамана прийняти для себе рішення залишити межі Польщі задля подальшого продовження політичної діяльності та обстоювання українських національно-визвольних ідеалів.

Особиста доля й політична діяльність Симона Петлюри й Івана Огієнка тісно перепліталися в певні відтинки історії. Особливим для них обох був кам'янецький період, коли професор І. Огієнко був не тільки ректором Першого українського державного університету, а й міністром і Головноуповноваженим уряду УНР в Кам'янці-Подільському та на всіх вільних від ворогів українських землях.

Військово-політична, просвітницька діяльність С. Петлюри, охоплена в часовому проміжку 1919–1926 рр., й визначена у географічних координатах Кам'янця-Подільського, Тарнова, Варшави, Парижу, є свідченням злету, ствердження і втрати Української Держави, боротьба за відновлення якої ніколи не завершувалася та триватиме надалі до свого закономірного фіналу – занепаду й дефрагментації сучасної російської орди.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білецький Л. Мої спомини (1917–1926 рр.) / Підгот. тексту, вступ. ст., імен. покажчик В. Адамський. Кам'янець-Подільський, 2013. 239 с.
2. Бруський Я. Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918–1920 рр.: pro et contra. *Український історичний журнал*. Київ, 2020. № 2. С. 22–37.
3. Буткевич Л. Спільна військова юнацька школа. *Тризуб*. Нью-Йорк, 1977. Ч. 81. С. 16–18.
4. Завальнюк О. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (До 80-річчя Кам'янець-Подільського університету). *Краєзнавство*. 1999. № 1. С. 24–30.
5. За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава, 1938. № 9.
6. Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2002. Вип. 6. С. 212–216.
7. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2000. № 1. С. 81–89.
8. Копилов С. Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.). Кам'янець-Подільський, 2022. 380 с.
9. Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри. *Збірник студійно-наукової конференції в Парижі*. Мюнхен; Париж, 1980.

10. Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń, 1997.
11. Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. *Свобода*. Джерсі-сіті, 1934. 1 жовт. (Ч. 229). С. 2; 6 жовт. (Ч. 234). С. 2.
12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції (1917–1921). Прага, 1943. Ч. 3.
13. Марченко В. Пам'яті поляглих за державність. *Симон Петлюра : вибрані твори та документи*. Київ, 1994.
14. Матвієнко В. Сторінки діяльності української дипломатичної місії у Варшаві (жовтень 1919 р. – квітень 1920 р.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2004. Вип. 10. Ч. 2. С. 502–507.
15. Матяш І. Варшава–Будапеш–Париж: деталі однієї подорожі (маловідомі моменти життя Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри). *Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy / Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921* / pod red. M. Szumiły. Warszawa, 2021. Т. 2. S. 139–159.
16. Михайлова О. Листи Андрія Лівичького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 – квітень 1920 років). *Студії з історії української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого* : зб. наук. праць / гол. редкол. В. Верстюк. Київ, 2011. С. 229–252.
17. Наша Зоря. Ланцут, 1921. Ч. 9.
18. Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва. *Наша Культура*. 1936. Кн. 8–9 (17).
19. Огієнко І. Рятування України: На тяжкій службі своєму

- народові. 2-е вид., допов. Вінніпег: Товариство “Волинь”, 1968. 92 с.
20. Отрешко-Арсський М. Воєнні школи армії УНР. *Тризуб*. Нью-Йорк, 1973. Ч. 71. С. 9–18.
 21. Палієнко М. Пам’яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі Чехословаччині. *Пам’ятки України: історія та культура*. Київ, 2005. № 2. С. 92–127.
 22. Палієнко М. Паризькі адреси Головного Отамана. *Локальна історія*. 2023. № 4. С. 90–96.
 23. Палієнко М., Срібняк І. Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця. *Архіви України*. Київ, 2022. № 3 (332). С. 32–78.
 24. «Пам’ятник нерукотворний...». Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі: до 90-ліття діяльності / Авт.-упоряд. Я. Йосипишин, М. Палієнко. Київ-Черкаси, 2016. 36 с.
 25. Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ: ВД «АртБк», 2019. 312 с.
 26. Петлюра С. Промова на політичній нараді 26 листопада 1919 р. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(11\)26.petlura.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(11)26.petlura.php). Web: 15.10.2024.
 27. Петлюра С. Розпочинаючи видання. *Тризуб*. Париж, 1925. Ч. 1. С. 1–3.
 28. Прокопович В. Остання подорож. *Тризуб*. Париж, 1931. Ч. 20–21 (278–279).
 29. Промова С. Петлюри на політичній нараді 20 листопада 1919 р. Симон Петлюра: статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. Т. 2. С. 238–239.

30. Сергійчук В. Гіпноз Росії треба розв'язати. *Пам'ять століть*. Київ, 1996. Ч. 2.
31. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. Т. 1.
32. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. Т. 2.
33. Срібняк І. Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР у 1921 р. *Український історичний журнал*. Київ, 2001. № 5. С. 107–120.
34. Срібняк І. Республіка Польща і Українська Народна Республіка у боротьбі з більшовизмом у 1921 р. Організаційно-агентурна діяльність Партизансько-Повстанського штабу при головній команді Військ УНР (за матеріалами ЗНіО і БН). *Rozpad imperiów. Kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923* / red. M. Gibiec, G. Hryciuk, R. Klementowski. Wrocław-Warszawa, 2020. S. 492–507.
35. Срібняк І. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ЗНіО). *Емінак*. Київ; Миколаїв, 2018. № 2 (22). Т. 2. С. 40–45.
36. Срібняк І. З історії діяльності української військової дипломатії в Польщі у другій половині 1920 року (за документами Центрального військового архіву Польщі). *Архіви України*. Київ, 2020. Вип. 2 (323). С. 86–102.
37. Срібняк І. «Splendeurs et misères...» українського генерала (громадсько-політична діяльність Миколи Шаповала у Франції, 1925–1948 pp.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2018. Svazek 4. Vydání 1. S. 6–13.

38. Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921–1924 рр. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość* : збір прац наукових дедькованих професорowie Emilianowi Wiszce (1940–2014). Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2017. Т. 1. S. 24–32.
39. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Торонто, 1962–1965. Т. 7. С. 158–159.
40. Тюрменко І. Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 1999. № 5. С. 101–109; № 6. С. 101–110.
41. Українська революція (документи) 1919–1921 рр. / під ред. Т. Гунчака. Нью-Йорк, 1984. С. 421, 427.
42. Український Сурмач. Щипіорно-Каліш, 1923. 9 вересня. Ч. 59–60.
43. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 2–6.
44. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 69.
45. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 159.
46. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 198. Арк. 22.
47. ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 116, 170.
48. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 11.
49. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 23–26.
50. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 226. Арк. 39–42.
51. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 246. Арк. 26.
52. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 2.

53. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 230. Арк. 35зв.–36.
54. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 822. Арк. 221.
55. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 316. Арк. 107.
56. ЦДАВО України. Ф. 3947. Оп. 1. Спр. 13а. Арк. 7.
57. ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 119–120.
58. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 824. Арк. 192.
59. Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1958.
60. Якімова А. Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових у 1922-1932 роках (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук). *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVI-XVII. С.45–64.
61. Pisuliński J. Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław, 2004.
62. Mańkowski P. Pamiętniki. Warszawa, 2002. 464 s.
63. Wojskowe Biuro Historyczne (WBH), Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (SAU). Sygn. I.380.1/62. K. 119–120.
64. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/11 (Щоденник начальника відділу пропаганди міністерства преси та пропаганди уряду УНР Н. Гнатюка, запис від 12 листопада 1921 р.); rękopis 22/53/13 (Статут Всеукраїнської Спілки Військових Інвалідів, У.Н.Р. Гарнів, 1921. С. 3–4).
65. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці Подільському. (Уривок із спогадів). *Літературно-Науковий Вістник*. 1928. № 12. С. 329–330.

ЦИКЛ ЩОРІЧНИХ ЛЕКЦІЙ ПАМ'ЯТІ ІВАНА ОГІЄНКА ЗАПОЧАТКОВАНО В 2015 РОЦІ

Лекція I. Тема: *«Володимир Свідзінський: проблеми майбутньої наукової біографії (до 130-річчя від дня народження поета)»*. Прочитала 22 жовтня 2015 року д.ф.н., проф. Елеонора Соловей.

Лекція II. Тема: *«Микита Годованець: художньо-епістолярний аспект біографії»*. Прочитала 13 жовтня 2016 року письменниця Галина Тарасюк.

Лекція III. Тема: *«"Праця моя – це не амбіція": літературний портрет Григорія Костюка у контексті епохи (до 115-річчя від дня народження літературознавця)»*. Прочитали 27 жовтня 2017 року астрофізик Теодор Костюк і Надія Баштова, к.ф.н, наук. співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Лекція IV. Тема: *«Першопроходець: Іван Огієнко – освітянин, будівничий, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (до 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)»*. Прочитали 21 вересня 2018 року Сергій Копилов, д.і.н., проф., ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Олександр Завальнюк, д.і.н., проф. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, лауреат Всеукраїнської премії ім. Івана Огієнка.

Лекція V. Тема: *«Поезія Михайла Драй-Хмари: Weltschmerz буття (до 130-річчя від дня народження поета)»*. Прочитав 22 жовтня 2019 року Ігор Набитович, д.ф.н., проф. Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.

Лекція VI. Тема: *«"Спалитися в безупиннім житттю...": пасіонарна енергетика слова і чину Юрія Липи (до 120-річчя від дня народження письменника)»*. Прочитала 22 жовтня 2020 року Галина Райбедюк, к.ф.н., проф. Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Лекція VII. Тема: *«"Пам'ятки людської думки...": міфопоетична картина світу в "духовому" народному житті» (присвячена міфологічному світогляду українства у науковій рецепції Івана Огієнка)»*. Прочитала 22 жовтня 2021 року Олеся Наумовська, д.ф.н., доц., завідувачка кафедри фольклористики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лекція VIII. Тема: *«Леонід Білецький: чин науковця, організатора освіти, громадянина-патріота (до 140-річчя від дня народження)»*. Прочитала 25 жовтня 2022 року Ніна Бернадська, д.ф.н., проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лекція IX. Тема: *«...Я дивлюсь на майбутнє оптимістично. Кам'янецький період творчості П. Грунського – Остапа Вишині (1919-1920)»*. Прочитав 25 жовтня 2023 року Сергій Гальченко, ст. наук. співробітник, зав. відділу рукописних фондів і текстології, заст. дир. з наукової та видавничої діяльності Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Науково-популярне видання

Ігор Срібняк

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА І
ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА
ПЕТЛЮРИ, 1919-1926 РОКІВ
(КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – ТАРНІВ –
ВАРШАВА – ПАРИЖ)**

ЛЕКЦІЯ X

Загальна редакція ректора Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
професора Сергія Копилова

Автор ідеї відкритих лекцій,
відповідальний редактор професор Олег Рарицький

Підписано до друку
Формат 70x100/32.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.
Наклад 100 прим. Зам. .